

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ДЕФІНІЦІЇ ПОНЯТТЯ «КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ»

Д. КОВАЛЬ

*аспірант кафедри міжнародного права
та міжнародних відносин
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)*

Будь-який теоретичний аналіз того чи іншого явища або інституту повинен починатися з детального напрацювання категоріального апарату, що слугуватиме основою майбутніх досліджень. Центральною категорією у сфері міжнародно-правового захисту культурних цінностей, є, безперечно, саме поняття «культурні цінності». У цій статті ми зупинимось на дослідженні цього поняття з погляду міжнародного гуманітарного права, проте намагатимемося рафінувати його від галузевих та інституційних ознак для забезпечення універсальності терміна та можливості його застосування на всіх етапах міжнародно-правового захисту та охорони.

Теоретичні основи міжнародно-правового захисту культурних цінностей донині не були ґрунтовно та систематично досліджені в українській правовій науці. Окремі питання захисту культурних цінностей розглядалися у працях В. Репецького, В. Максимова, В. Акуленко, О. Мельничук та ін. Серед зарубіжних вчених, які безпосередньо вивчали загальнотеоретичні питання міжнародно-правового захисту культурних цінностей, необхідно зазначити Т. Флессас, Р. О'Кіффі, Дж. Меррімана та Л. Протт.

© Д. Коваль, 2013

У міжнародно-правових документах визначення поняття «культурні цінності» замінюється переліком об'єктів, що до них належать. Таким чином, залишається значний простір для теоретичних маніпуляцій із формулювання єдиного всеосяжного поняття, яке задовольнило б світову спільноту не лише тут і зараз, але слугувало б концептом, що мав би міжгенераційну міцність. Зміни обсягу поняття культурних цінностей, на нашу думку, яскраво ілюструє твердження, викладене А. Сергєєвим у статті «Культурні цінності як правова категорія». У ній йдеться про необхідність відмежування правового розуміння культурних цінностей від загальнофілософського, адже, на думку автора, загальнофілософська категорія охоплює ще й духовні культурні цінності (цінності моралі, естетики, народних звичаїв, традицій тощо), які охороняти можливо лише неправовими засобами, тому що за своєю природою такі об'єкти не можуть піддаватися дії правових норм [1, 43]. Це твердження, що можливо й не було далекоглядним, все ж відповідало настрою свого часу. Проте уже в 2003 р., через 13 років після написання статті, приймається Конвенція про охорону нематеріаль-

ної культурної спадщини, що хоча і була першим спеціальним універсальним актом, але все ж далеко не єдиним документом у сфері турботи про нематеріальні культурні цінності.

Гаазька конвенція 1954 р. про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (далі — Гаазька конвенція) вперше використала термін «культурні цінності» для позначення всього обсягу об'єктів, що підлягали охороні договором. У преамбулі Гаазької конвенції для підкреслення значущості об'єкта охорони, а також його загальнолюдської цінності, використовується й термін «культурна спадщина». Співвідношення між цими двома категоріями зараз є центральним дискусійним питанням, що вирішується науковцями у контексті обрання більш доцільного, узагальнюючого та відповідного терміна для охоплення найбільш вичерпного переліку об'єктів, що підлягають захисту.

Окрім Гаазької конвенції, слово-сполучення «культурні цінності» використовується в Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. про засоби, направлені на заборону та попередження незаконного ввозу, вивозу і передачі права власності на культурні цінності, а також у російськомовному варіанті Конвенції ЮНІДРУА щодо викрадених або незаконно вивезених культурних цінностей (1995 р.). Натомість лексична конструкція «культурна спадщина» використовується в Конвенції ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р., Конвенції ЮНЕСКО про охорону підводної культурної спадщини 2001 р., Конвенції ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини та в Декларації ЮНЕСКО щодо навмисного руйнування культурної спадщини 2003 р.

Як справедливо зазначає російський дослідник А. Ахметзянов, незважаючи на те, що такі автори, як Н. Потапова та М. Богуславський не вбачають суттєвої різниці між категоріями «культурні цінності» та «культурна спадщина», все ж поняття «культурна спадщина» ширше та місткіше насамперед за рахунок охоплення нематеріальних (духовних) цінностей [2, 51].

Проте ці два поняття не єдині у використанні наукою та практикою терміни, що узагальнено позначають об'єкти культури. У своєму дослідженні, присвяченому культурному застереженню («*cultural exception*») у праві СОТ, Д. Беппу вказує на використання в цій правовій системі терміна «культурні продукти» («*cultural products*») [3, 2]. Дослідниця Т. Флессас поряд із звичними термінами використовує і термін «культурні артефакти» («*cultural artifacts*») [4, 197]. Дж. Хьюз, у свою чергу, збагачує свою працю «Тенденція до ліберального виконання вимог щодо репатріації в спорах, пов'язаних із культурними цінностями» терміном «культурні предмети» («*cultural items*») [5, 280]. У французько- та англійськомовному варіантах Договору про Європейське Співтовариство йдеться про національні скарби («*national treasures*»), водночас як у португало-, італо- та іспанськомовних аналогах — про національну спадщину («*national heritage*») [6, 73]. Цікавою є і практика Суду Європейського Співтовариства, трактуючи яку можна дійти висновку, що для забезпечення максимальної відкритості ринку більш відповідним суті Договору про ЄС є вужчий термін «національні скарби» [7].

Повертаючись до співвідношення центральних категорій сучасного міжнародного права — культурних цінностей та культурної спадщини — необ-

хідно звернути увагу на ще один важливий момент. Окрім міжконвенційної відповідності термінів, на нашу думку, важливе значення має й міжмовна (інтерлінгвістична) їх відповідність. Так, англomовний термін «культурна власність» дослівно не використовується в аутентичних версіях Гаазької конвенції на інших офіційних мовах ООН. У німецькій (*kulturgut*), французькій (*biens culturels*), іспанській (*bienes culturales*), російській, а також у китайській та арабській мовах використовується термін «культурні цінності». Таким чином, принаймні із назв більшості документів та наукових статей на 5 із 6 найбільш інтернаціональних мов прибирається один із основних приводів для дискусій — власнісна характеристика культурних цінностей. Хоча існування цього параметру не залежить від назви групи об'єктів культури, але сам термін суттєво визначає кількісну характеристику досліджень культурної та власнісної складової культурних цінностей, яких в англomовних країнах проводиться значно більше.

За слушним зауваженням В. Маїнетті, при конструюванні цього визначення було використано загальні критерії «важливість для культурної спадщини народів» та «художнє, історичне або археологічне значення». Вчений вважає, що це дає підстави стверджувати про визнання значимості культурних цінностей як для окремих (*uti singuli*), так і для всіх держав (*uti universi*) [8, 45].

Важливою ознакою культурних цінностей, яку можна виокремити із викладеного вище конвенційного визначення, є, за вдалим зауваженням А. Сергєєва, «олюднена природа матеріальних об'єктів» [1, 43]. Тільки створені людиною цінності становлять *ratione materie* Гаазької конвенції.

Незважаючи на те, що захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту часто порівнюють із захистом культурних цінностей, та на спроби деяких делегацій (Лівану) на Гаазькій конференції поширити дію майбутнього договору на природні об'єкти, все ж Гаазька конвенція не застосовується до нерукотворних об'єктів.

Намагаючись знайти баланс при визначенні культурних цінностей, Е. Коттрелл говорить про помилки «перевключення» та «недовключення», що були допущені при конструюванні визначення в Гаазькій конвенції. З одного боку, вважає автор, Гаазька конвенція не захищає такі об'єкти, як, наприклад, рання модель автомобіля «Форд». З другого, будинки, що призначені для проведення виставок, навіть якщо такі виставки там реально не проводяться, перебувають під міжнародно-правовим захистом. Таку ситуацію автор пояснює надто широким визначенням, що міститься в документі. Проте американський вчений погоджується, що надто вузьке визначення також спричиняє велику кількість проблем [9, 5]. Натомість В. Маїнетті, критикуючи позицію автора доповіді про необхідність реформування Гаазької конвенції, австралійського вченого П. Бойлана, говорить про якість та достатність терміна, що був закладений у Гаазьку конвенцію [8, 45].

Термін «культурна спадщина» із Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини визначається завдяки поділу на дві великі групи, що містять еkleктичний перелік об'єктів: пам'ятники та визначні місця.

Навіть незважаючи на невнесення до переліку об'єктів культурної спадщини нематеріальних цінностей, це визначення значно ширше, ніж запро-

поноване Гаазькою конвенцією. Зокрема, абсолютною новелою є категорія визначних місць. Крім того, категорія «ансамблів» у наведеній вище інтерпретації — також нововведення Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини. На нашу думку, наявність категорії «ансамблі» у визначенні культурної спадщини дозволяє краще захистити культурні цінності від їх деконтекстуалізації, що, за твердженням Дж. Меррімана, шкодить схоронності культурних об'єктів та породжує їх дисфункцію [11, 12]. За своїми обсяговими характеристиками категорія «ансамблі» ширша за ту, що в Гаазькій конвенції іменується центрами концентрації культурних цінностей.

Унаслідок своєї широти та міжгенераційної спрямованості термін «культурна спадщина» справді більш пріоритетний для використання доктриною та практикою в ролі узагальнюючого позначення об'єктів культури. Проте, враховуючи реальний стан речей, важкість як узгоджувального, так і адаптивного до національного законодавства та міжнародної практики процесу, вважаємо договірне переформатування термінології малоюмовірним і неперіоритетним у контексті захисту культурних цінностей.

Разом із тим це не означає, що приведення праворозуміння, інтерпретації міжнародно-правових документів, які стосуються захисту та охорони культурних цінностей, до певного однорідного еталону — утопічна та непотрібна справа. Як підкреслює дослідник з Університету Брукліна Дж. Зеліг, у справі запобігання розкраданню та нищенню культурних цінностей Іраку під час Другої війни в Персидській затоці та відразу після неї норми Гаазької конвенції не здатні були ефективно забезпечити схорон-

ність цінностей, а тому дієвим було застосування їх разом із нормами, що діють у мирний час [10, 76]. Такий «транзит ефективності» виявляє проблему співвіднесення визначення об'єктів охорони у різних міжнародних документах. Найшвидшим способом вирішення можливих розбіжностей видається доктрина та м'яке право.

У доктрині вже досить довго стверджується думка про те, що термін «культурна спадщина» точніше відображає об'єкти міжнародно-правової турботи. Вважаємо, що подальше ствердження такої думки не лише у працях вчених, але й у коментарях до конвенцій, «м'яких» документах організацій системи ООН, наблизитиме розуміння терміна «культурні цінності» до культурної спадщини. На нашу думку, цей процес дуже схожий на розширювальне тлумачення прав людини Європейським судом з прав людини більше по духу Конвенції, ніж по її букві. Так, хоча в Конвенції й не закріплено екологічних прав людини, Суд знайшов можливим виносити рішення на їх захист. За такою ж моделлю, на нашу думку, при належній доктринальній підтримці та становленні *opinio juris*, розвиватиметься і розуміння культурних цінностей у бік розширення змісту поняття. Непрямим підтвердженням цього може слугувати визнання фундаментальних положень Гаазької конвенції звичаєвими нормами міжнародного права, вжиття Міжнародним судом ООН термінових заходів щодо недопущення руйнування храму Прех Віхер та недопущення збройного конфлікту в його околицях, добровільна відмова від руйнування місць, що мають культурне значення (розкопок, місць скупчення культурних цінностей тощо) з боку США та їх союзників під час війни в Перській затоці 1991 р.

Важливою характеристикою культурних цінностей є їх незамінність. В. Нешатаєва авторське визначення культурних цінностей починає словами «незамінні матеріальні та нематеріальні предмети культури» [12, 14]. Таке сприйняття об'єкта дослідження, на нашу думку, є дуже точною ілюстрацією культурної характеристики культурних цінностей. Разом із тим, власнісна характеристика підкреслюється самим терміном [13], незважаючи на те, якою мовою його вживати.

Запропонований у праці аналіз ключових вимірів дефініції культурних цінностей разом із їх порівняльно-правовим дослідженням дає змогу зробити декілька висновків щодо подальшого покращання якості захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту з погляду вдосконалення базової термінології:

1. Поняття «культурна праця» більш широке та всеосяжне порівняно із дефініцією «культурні цінності». Більшість науковців схиляється до думки, що воно охоплює як матеріальні, так і нематеріальні цінності, таким чином краще відображає зв'язок із правами людини. Разом із тим необхідно зазначити, що в законодавстві багатьох країн терміном «культурні цінності» позначаються обидва згаданих вище види цінностей (Україна, Росія, Японія тощо), а тому національне законодавство не завжди йде шляхом саме такого розмежування згаданих понять. На нашу думку, ключова відмінність між поняттями полягає в тому, що лексичне значення словосполучення «культурна спадщина» відтіняє важливість охоронюваних об'єктів для всього людства, адже історично походить і перегукується із терміном «національна спадщина», а також із концепцією загальної спадщини людства.

2. Доктрина міжнародного права повинна досягти безумовного академічного консенсусу, прийти до якісно нового та єдиного терміна для позначення об'єктів культури. Таким бажаним терміном видається категорія «культурна спадщина». Вживання цього поняття в рекомендаціях, інструкціях та інших документах міжнародних організацій слугуватиме підтвердженням значимості його захисту та вироблятиме специфічну державну практику шанобливого ставлення до різних проявів культурної спадщини. Інші поняття, що вживаються в міжнародних договорах, не можуть бути легально заміщені, а тому їх необхідно сприймати як суто юридичну конструкцію, що має на меті більш конкретне визначення *ratione materie* того чи іншого документа.

3. Що стосується міжнародного гуманітарного права, то поняття «культурна спадщина» міститься в Гаазькій конвенції, проте його вживання пов'язано лише з бажанням підкреслити важливість охоронюваних конвенцією цінностей. Центральним виступає поняття «культурні цінності». За обсягом воно відрізняється від категорії спадщини тим, що не включає визначні місця та змішані природно-культурні об'єкти і, звичайно ж, нематеріальні цінності. Саме тому можна говорити, що категорія «культурні цінності» (в її Гаазькій інтерпретації) є складовою більш широкого поняття культурної спадщини.

4. Інтерлінгвістичні відмінності в текстах міжнародних договорів слід сприймати як невід'ємну особливість міжнародного права. У зв'язку з цим словосполучення «культурна спадщина» також видається більш вдалим, адже його переклад на різні мови практично не змінює смислового навантаження та закладених у нього акцентів.

5. Грунтуючись на вивчених у праці параметрах, характеристиках та особливостях культурних цінностей (у їх міжнародно-гуманітарно-правовій інтерпретації), можемо визначити їх як частину культурної спадщини, представленої незамінними олюдненими об'єктами, що мають художнє, історичне, археологічне, етнографічне або наукове значення, а також сукупності, комплекси та колекції таких предметів. Таке визначення проте не виключає можливості ілюстративного його доповнення у вигляді прикладів об'єктів захисту за зразком американської моделі, що знайшла своє відображення в Гаазькій конвенції.

6. У боротьбі за підвищення ефективності міжнародного права захисту культурних цінностей у зв'язку із збройним конфліктом не потрібно відкидати, а тим більше боротися із впливом політики на право. Як зазначалося в рішенні у справі по протоці Корфу, чистого права не існує: право є результатом соціального життя і розвивається з нього, іншими словами, є результатом політики, особливо в її колективному вигляді, що реалізується державами. Тому процес поліпшення міжнародно-правового регулювання, зокрема розвиток дефініцій основ-

них категорій, слід розглядати як важкий, тривалий та контрверсійний процес, що є невіддільним від зведення політичних воль держав до єдиного знаменника. Ми вважаємо, що, незважаючи на велику кількість проблем та неефективність багатьох захисних механізмів на сучасному етапі, не потрібно забувати про те, що всього лише трошки більше ніж століття тому на міжнародному рівні не існувало жодної універсальної заборони руйнувати культурні цінності, військова необхідність не інколи, але завжди брала верх при вирішенні питання про напад на цивільну власність у вигляді культурних цінностей, водночас як міжнародна спільнота реагувала на втрату безцінних здобутків попередніх цивілізацій та поколінь під час як міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктів лише у вигляді газетних публікацій. Важко не помітити різкої відмінності нинішньої ситуації. Вона стала результатом планомірного, а не миттєвого процесу реформування міжнародної правосвідомості, принципів та норм, а також правозастосовної практики в межах політики міжнародно-правового захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Сергеев А. П.* Культурные ценности как правовая категория // Правоведение. — 1990. — № 4. — С. 42–52.
2. *Ахметзянов А. А.* Международно-правовая защита культурных ценностей в случае вооруженного конфликта : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10. — Казань, 2005. — 249 с.
3. *Верри D.* When Cultural Value Justifies Protectionism: Interpreting the Language of the GATT to Find a Limited Cultural Exception to the National Treatment Principle // *Yeshiva University, Cardozo Law Review*. — 2008. — № 29. — P. 1–38.
4. *Flessas T.* Nietzsche and Legal Theory (Part II): Cultural Property Defined, and Redefined as Nietzschean Aphorism // *Yeshiva University, Cardozo Law Review*. — 2003. — № 24. — P. 195–227.
5. *Hughes J.* The Trend Toward Liberal Enforcement of Repatriation Claims in Cultural Property Disputes // *George Washington University, George Washington International Law Review*. — 2000. — № 33. — P. 273–295.
6. *Фриго М.* Культурные ценности и культурное наследие: «борьба понятий» в международном праве? // Защита культурных ценностей в случае вооруженного конфликта. — МЖКК. — 2004. — С. 67–80.
7. *Case 7/68, Commission v. Italy (1968), ECR 562.*
8. *Маинетти В.* Новые перспективы для защиты культурных ценностей в случае вооруженного конфликта: вступление в силу Второго Протокола к Гаагской Конвенции 1954 г. // Защита культурных ценностей в случае вооруженного конфликта. — МЖКК. — 2004. — С. 33–66.

9. Cottrell E. M. Keeping the Barbarians outside the Gate: Toward a Comprehensive International Agreement Protecting Cultural Property // The University of Chicago. Chicago Journal of International Law. — 2009. — P. 1–23.
10. Zelig J. M. Recovering Iraq's Cultural Property: What Can Be Done to Prevent Illicit Trafficking // Brooklyn Journal of International Law. — 2005. — № 31. — P. 71–92.
11. Merryman J. H. The Public Interest in Cultural Property // California Law Review. — 1989. — № 77. — P. 1–27.
12. Нешатаева В. О. Международно-правовое регулирование экономического оборота культурных ценностей : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — М., 2010. — 34 с.
13. Юридические и практические меры против незаконного оборота культурных ценностей : руководство ЮНЕСКО. — CLT/CH/INS-06/22.

Рекомендовано до друку кафедрою міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія».

Коваль Д. О. Міжнародно-правовий аналіз дефініції поняття «культурні цінності»

Анотація. У статті автор звертається до проблеми визначення категорії «культурні цінності». Аналізуються складові та характеристики цього поняття, здійснюється порівняльний аналіз із схожими та близькими категоріями, що вживаються в науці та на практиці. Велика увага приділяється інтерлінгвістичній відповідності вживання терміна в різномовних версіях Гаазької конвенції 1954 р. Робиться висновок про необхідність досягнення академічного консенсусу щодо розуміння дефініції «культурні цінності».

Ключові слова: міжнародно-правовий захист культурних цінностей, культурна спадщина, інтерлінгвістична відповідність, Гаазька конвенція.

Коваль Д. А. Международно-правовой анализ дефиниции понятия «культурные ценности»

Аннотация. В статье автор обращается к проблеме определения категории «культурные ценности». Анализируются составляющие и характеристики этого понятия, осуществляется сравнительный анализ с похожими и близкими категориями, которые употребляются в науке и на практике. Большое внимание обращается на интерлингвистическое соответствие употребления термина в разноязычных версиях Гаагской конвенции 1954 г. Делается вывод о необходимости достижения академического консенсуса относительно понимания дефиниции «культурные ценности».

Ключевые слова: международно-правовая защита культурных ценностей, культурное наследие, интерлингвистическое соответствие, Гаагская конвенция.

Koval D. International Law Analysis of the Concept Definition of «Cultural Property»

Annotation. The author addresses the problem of determining the category of «cultural property». In the article the components and characteristics of this term are analyzing. Moreover, the comparative analysis with similar and close categories, which are used in the science and practice, is held. Much attention is drawn to the use of the term in different lingual versions of the 1954 Hague Convention. The author comes to the conclusion about the necessity to achieve consensus on the understanding of the definition of «cultural property».

Key words: international law protection of cultural property, cultural heritage, interlingual correspondence, The Hague Convention.